

Norrbottens kulturmiljöprogram 2010-2020

Länsstyrelsen
Norrbotten

Innehållsförteckning

Norrbottens kulturmiljöprofil	2
Definitioner	2
Övergripande faktorer	2
Norrbottens kulturmiljöprofil	2
Rubrikerna 1-10	5
1 Före skriften	5
2 Samiska kulturmiljöer med variation och mångfald	5
3 Jordbruk från kust till fjäll	5
4 Jakt, fiske och sjöfart i kust och skärgård	5
5 Kyrkliga kulturmiljöer	6
6 Centralmakten	6
7 Tidiga gruvor och bruk	7
8 1900-talets storskaliga industrier	7
9 Skogsbruk	7
10 Naturvetenskaplig forskning och turism	7
Den regionala visionen för kulturmiljövården i Norrbotten	9
Regionala mål för kulturmiljövården i Norrbotten	9
Sju övergripande regionala mål	9
Utgångspunkter för urval av kulturhistoriskt värdefulla miljöer	11
Utgångspunkter	11
Kriterier för kulturhistoriskt värdefull miljö	11
Kulturhistoriskt värdefull	11
Välbevarad	11
Tydlig	11
Längsiktig	11
Aspekter som vägts in för urvalet av kulturmiljöer	11
Nationellt perspektiv	11
Regionalt perspektiv	12
Kategorier	12
Komplexitet	12
Landskapsperspektiv	12
Hur är det tänkt att kulturmiljöprogrammet ska fungera?	13
Definitioner	14
Kulturarv	14
Kulturmiljö	14
Kulturmiljöprofil	14
Immateriellt kulturarv	14
Modernt kulturarv	14
Industriellt kulturarv	14
Skogens kulturarv	14
Biologiskt kulturarv	14
Fornlämningar	14
Landskap	15
Läsanvisningar till katalogen över utpekade kulturmiljöer	16
Kort beskrivning	16
Motiv till urval	16
Skydd	16
Tillgänglighet	16
Nyttjande	16
Referenser	16
Fotografier	16
Karta	16
Området historia	16
Kulturmiljön idag	16
Haparanda kommuns utvalda miljöer	17

Norrbottens kulturmiljöprofil

Definitioner

Med *kulturarv* menas både de synliga spår som finns i miljön och immateriella uttryck som traditioner, idéer och värderingar som vi medvetet eller omedvetet övertar från tidigare generationer. Vad som betraktas som kulturarv förändras över tiden och är ett uttryck för samhällets skiftande värderingar. Varje tid bildar sig en egen uppfattning om kulturarvets innehåll och betydelse.

Med *kulturmiljö* menas den av människan påverkade miljön som vittnar om historiska och geografiska sammanhang. Kulturmiljön är en viktig del av kulturarvet då den synliggör vår historia. De synliga spåren kan vara alltifrån bebyggelse och fornlämningar till stora landskapsavsnitt, som byar och odlingslandskap, städer och tätorter, industrilandskap eller skogsområden.

Landskapet är den gemensamma livsmiljön för människor, växter och djur. Det är ett resultat av samspelet mellan människa och miljö över tusentals år. Historien kan läsas i landskapet genom de mer eller mindre synliga spåren av det förflutna som finns överallt omkring oss, såväl i det öppna odlingslandskapet som i skogen eller mitt i storstaden. Även i det vi kallar vildmark finns spåren. Tidsdjupet är en viktig dimension i landskapet som bidrar till att skapa mening och sammanhang och berätta varför det ser ut som det gör idag. Landskapet ändrar utseende i takt med att samhället förändras. Åkrar växer igen, gränser flyttas, platser byter namn, tätorter växer, nya vägar byggs och hus rivs för att ge plats för annat.

För att kunna läsa historien i landskapet måste vi ha kunskap om *vilka historiska processer* som påverkat landskapet.

Övergripande faktorer

Några övergripande faktorer har påverkat Norrbottens utveckling genom tiderna och medverkat till att ge länets kulturmiljöprofil dess särprägel.

Norrbottens förhistoria har genom årtusendena påverkats av det *geografiska läget i norr*, inom det cirkumpolära området. Arkeologisk forskning visar på långväga kontakter i framförallt öst-västlig riktning.

Landhöjningen har förändrat landskapet och dess förutsättningar alltsedan istiden. Den är en faktor som präglat områdets utveckling och gör det än idag.

Norrbottens län är ett *stort, vidsträckt område* som utgör ca 25 % av landet. Landskapets storskalighet, den gle-sa bebyggelsen och de stora avstånden har satt sin prägel på livet här.

Norrbotten har präglats av sitt geografiska läge i förhållande till centralmakten alltsedan tidig medeltid. Det har varit en avlägsen men *strategiskt viktig landsända* där både kyrkan och statsmakten har använt sig av särskilda verktyg för sin maktutövning.

Norrbottens kulturmiljöprofil

Norrbottens *kulturmiljöprofil* beskriver det som är karaktäristiskt för Norrbotten med historiska spår och sammanhang som kan avläsas i landskapet och bebyggelsen.

En *mångfald och variation* präglar det kulturarv som avtecknar sig i det varierande landskapet, från skärgårdens öar, längs älvdalarna, genom inlandets skogar och till fjällvärlden. Överallt finns mer eller mindre tydliga spår efter människorna som levt här under årtusendena före oss. De mångskiftande förutsättningarna har gett många olika uttryck för de näringar man levt av. Ortnamnen, bebyggelsen och landskapets nyttjande berättar om samisk, tornedalsfinsk och svensk kultur.

Jakt och fiske har varit de näringar som människorna levt av under större delen av förhistorisk tid. Under perioden järnålder- medeltid blev handeln allt viktigare och renskötseln uppkom. Den agrara bebyggelsen verkar ha två ursprung, dels ett i Tornedalen som kan spåras till 1000/1100-talet, dels ett sydligt vid Luleälvens mynning som dateras till 1200-talet. Fångstnäringarna fortsatte att spela en viktig roll och det har varit vanligt att man försörjt sig genom att *kombinera flera näringar*. I kustlandets rikaste bygder har jordbruket, som haft sin tyngdpunkt i boskapsskötseln, kompletterats med näringsfång, som jakt, fiske och handel. På samma sätt har samerna jagat, fiskat, handlat och drivit jordbruk vid sidan av renskötseln. Vilket näringsfång som dominerat har varierat över tid och mellan olika områden. Än idag har jakten och fisket en stor betydelse för livskvaliteten för många människor som lever här, men också som bas för turism.

Under följande tio rubriker beskrivs Norrbottens kulturmiljöprofil närmare.

- 1 Före skriften
- 2 Samiska kulturmiljöer med variation och mångfald
- 3 Jordbruk från kust till fjäll
- 4 Jakt, fiske och sjöfart i kust och skärgård
- 5 Kyrkliga kulturmiljöer
- 6 Centralmaktens intressen
- 7 Tidiga gruvor och bruk
- 8 1900-talets storskaliga industrier
- 9 Skogsbruk
- 10 Naturvetenskaplig forskning och turism

Sambandet mellan övergripande faktorer och kulturmiljöprofil

Här beskrivs i en figur sambandet mellan de övergripande faktorerna som påverkat Norrbottens utveckling och länets kulturmiljöprofil.

NÅGRA ÖVERGRIPANDE FAKTORER SOM PÅVERKAT NORRBOTTENS UTVECKLING GENOM TIDERNA

- Geografiska läget i norr
- Strategiskt viktig landsända
- Stort vidsträckt område som utgör ca 25 % av Sverige
- Landhöjningens påverkan på landskapet

En mångfald och variation präglar Norrbottens kulturarv

NORRBOTTENS KULTURMILJÖPROFIL

mångfald och variation

1 Före skriften

2 Samiska kulturmiljöer med variation och mångfald

3 Jordbruk från kust till fjäll

4 Jakt, fiske och sjöfart i kust och skärgård

5 Kyrkliga kulturmiljöer

6 Centralmaktens intressen

7 Tidiga gruvor och bruk

8 1900-talets storskaliga industrier

9 Skogsbruk

10 Naturvetenskaplig forskning och turism

Rubrikerna 1-10

Under varje rubrik görs en kortare beskrivning och anges exempel på vilka synliga spår som kan vara uttryck för kulturområdet. Det är viktigt att komma ihåg att många kulturmiljöer har en lång kontinuitet och passar in under flera rubriker. Norrbottens förhistoria handlar om en lång tidsrymd jämfört med vår skrivna historia som sträcker sig ungefär 700 år bakåt i tiden. Mer än

22 000 registrerade forn- och kulturlämningar finns i länet, men eftersom stora delar av Norrbotten inte är inventerade vet vi att det finns många fler lämningar som ännu är okända. Många av dessa forn- och kulturlämningar ingår även i kulturmiljöer under exempelvis rubrikerna 2 Samiska kulturmiljöer med variation och mångfald, 4 Jakt, fiske och sjöfart i kust och skärgård, 7 Tidiga gruvor och bruk, 5 Kyrkliga kulturmiljöer eller 6 Centralmakens intressen.

1 Före skriften

Exempel på synliga spår: *Fornlämningar som t.ex. boplatser, fångstgropar, gravar*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Adamvalta, Saivo, Saivaara, Vuollerim, Fattenborg, Vivungi, Vallen, Merasjärvi, Kyrkbyn, Jönsforsen, Lillberget m.fl.*

I NORRBOTTEN finns en mängd välbevarade och rika fornlämningsmiljöer. När den senaste inlandsisen dragit sig tillbaka från Norrbotten dröjde det inte länge förrän människor började jaga och fiska här. De äldsta, daterade spåren efter människor i Norrbotten är mer än 10 000 år gamla och finns på boplatser både i Arjeplog och Pajala kommuner. Landhöjningen har haft stor betydelse för var man bosatt sig under olika perioder. Vid gamla havsstränder eller nära vattendrag och sjöar finns mängder av boplatser. Den långsamma marktillväxten gör att t.ex. lämningar efter flera tusen år gamla hyddor är väl synliga i dagens landskap.

2 Samiska kulturmiljöer med variation och mångfald

Exempel på synliga spår: *Visten, nybyggen, byar/storvisten, egnahem, renskötselns arbetsmiljöer, kyrkkåtor, kyrkstäder, barktäkter*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Hedvallen, Staloluokta, Kaitum, Luovvaluokta, Jokkmokk, Rensjön, Vaisaluokta m. fl.*

Byggnadsminnen: *Lappstaden i Arvidsjaur, Vaisaluokta gamla kyrkkåta*

I NORRBOTTEN finns samiska kulturmiljöer både i fjällen och i skogslandet, ända ner till kusten. Under denna rubrik finns de kulturmiljöer som har ett historiskt belagt samiskt nyttjande, rena fornlämningsmiljöer tillhör föregående rubrik. Världsarvet Laponia, är ett stort område i fjällen med unika natur- och kulturvärden där basen ligger i den levande renskötselns varsamma nyttjande av landet. De samiska kulturmiljöerna i länet visar stor närings- och kulturmässig bredd med miljöer både i fjällen och i skogslandet. I östra Norrbotten finns de unika koncessionsbyarnas renskötarmiljöer. Det finns den traditionella renskötselns kulturmiljöer och mellan- och övergångsformer mellan den och jordbruket i de nybyggen som ofta etablerats på gamla visteplatser. Andra miljöer är de moderna "storvisten" som vuxit fram i anslutning till järnvägen eller egnahemsområden som i Lappstan i Jokkmokk. Rikligt med kulturmärkta träd, t.ex. barktäkter, finns bevarade främst i de fjällnära skogarna.

3 Jordbruk från kust till fjäll

Exempel på synliga spår: *Byar, nybyggen, fäbodan, slättermarker, kvarnar, båthus, fiskeanläggningar, bebyggelseämningar*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Sjulnäs-Grannäs, Gallejaur, Nattavaara, Övre Kuoka, Övermorjärv, Kattuvuoma, Gäddvik, Kitkiöjärvi, Sjulsmark, Hanhinvittikko m.fl.*

Kulturresevat: *Hanhinvittikko, Gallejaur*

Byggnadsminnen: *Hängänggården Glommersträsk, Torpet Granberget, Forslundsgården, Englundsgården, Rikti-Dockas nybygge, Laxholmens fiskeplats*

I NORRBOTTEN finns agrara miljöer som representerar en mängd variationer på jordbrukets skiftande villkor och förutsättningar i nordligaste delen av landet. Alltifrån kustlandets stora bondbyar, ofta med rötter i medeltiden, och deras stora ladlandskap till skogslandets torp och slättermyrar. Eller fjällägenheterna som ofta både kom till och övergavs under 1900-talet. Jakt och fiske har varit ett viktigt komplement till jordbruket i hela länet. Detta har ibland tagit sig uttryck i permanenta fiskeanläggningar eller i älvdalsbyarnas långsträckta form som visar vikten av att alla fick del av älvarnas rikedom. Vattendragen var också viktiga kommunikationsleder långt fram i tiden.

4 Jakt, fiske och sjöfart i kust och skärgård

Exempel på synliga spår: *Fiskelägen, hamnar, fiske/fångstanläggningar, fyrar*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Haparanda skärgård, Nässkatan, Kluntarna m.fl.*

Byggnadsminnen: *Malörens fyrplats, Rödkallens fyr och fyrvaktarbostad*

I NORRBOTTENS kustland och skärgård finns många värdefulla miljöer som berättar om fiskets och säljaktens stora betydelse från medeltiden och framåt. Man kan följa bosättningarnas spår från den första tid som landet steg upp över havet och fram till idag, då landhöjningen gjort att man har tvingats flytta sina anläggningar närmare havet flera gånger. Det är rika fornlämningsmiljöer med äldre fiskelägestomter och landets högsta koncentration av labrynter. Här finns gamla fiskelägen med stugor, sjöbodar och hamnar men också spår efter sjöfartens fyrar, ålderdomliga båkar och vrak vid sidan av den tidiga industrialiseringens och jordbrukets miljöer.

5 Kyrkliga kulturmiljöer

Exempel på synliga spår: *Kyrkor, kyrkstäder, begravningsplatser, bebyggelselämningar, minnesstenar*
Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Lappstaden Arvidsjaur, Gammelstads världsarv, Rounala, Jukkasjärvi m.fl.*
Skyddade kyrkor: *Alla kyrkor byggda före 1940 samt Bergnäs kyrkan, Hakkas kyrka, Haparanda kyrka, Jokkmokks gamla kyrka, Kaitumkapellet, Allhelgonakyrkan i Malmberget, Mjölkuddens kyrka, Nikkaluokta kapell, Niiliivaara kyrka, Norrfjärdens kyrka, Porsökyrkan, Soutöjärvi kyrka, Staloluokta kyrkkåta, Vuollerims kyrka, Örnäs kyrka och Överkalix kyrka*
Byggnadsminnen: *Lappstaden i Arvidsjaur, Vaisaluokta gamla kyrkkåta*

I NORRBOTTEN är de tre stenkyrkorna från medeltiden något av ett undantag. Länets kyrkobyggnadshistoria präglas av träkyrkorna alltifrån 1600-talets stadskyrka i Piteå till Porsöns stadsdelskyrka från tidigt 1970-tal. Kyrkan har funnits överallt där människor samlats. 1600-talets kapellplatser, långt in i fjällvärlden och förra sekelskiftets kyrkor och kapell i inlandet är uttryck för olika vågor av inre mission. Skärgårdens enkla fiskarkapell från sent 1700-tal hänger samman med de lättnader som då infördes i kyrkoplikten.

Fjällens kyrkkåtor är ett unikt, sentida uttryck för kyrkans vilja att finnas bland människorna. Från slutet på 1800-talet finns flera magnifika träkyrkor i nydanande arkitektur och 1900-talets kyrkor är många och i skiftande stilar.

Kyrkstadsmiljöerna som är ett unikt uttryck för norra Norrland representeras på UNESCO:s världsarvslista genom Gammelstads kyrkstad som är landets största. På flera ställen i länet finns ålderdomliga begravningsplatser i symbolmättade lägen utsmyckade med enkla träkors. Vittangi, Muonionalusta och Karesuando gamla kyrkogårdar tillhör de främsta exemplen. Rallarkyrkogården i Tornehamn är en unik företeelse knuten till det sträpsrika järnvägsbygget.

6 Centralmakten

Exempel på synliga spår: *Marknadsplatser, kronmärken på stenar för fiske i älvarna, rikets gräns, gränsrösen, lappmarksgräns, odlingsgräns, städer, stadsplaner, militära boställen, regementen, befästningar, förläggningar, värn, minnesmärken från kriget.*
Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Jokkmokk, Treriksröset, Isovaara, Haparanda, Tornedalen, Piteå stad m.fl.*
Byggnadsminnen: *Residenset i Luleå, Haparanda stationshus, fängelset "Vita Duven", Rådhuset i Piteå, Bodens fästning och garnison, Bomyrberget i Vuollerim*

I NORRBOTTEN är olika gränsmarkeringar, bebyggelsemönster, marknadsplatser och de äldsta städernas stadsplaner tydliga spår av centralmaktens intressen. Först på 1300-talet reglerades suveränitetsförhållandena mellan Ryssland och Sverige i Norra Skandinavien för första gången. Vid 1500-talets slut kan man säga att Norrbotten ingår i det territorium som definieras som Sverige. Handeln fick bedrivas på strategiskt valda marknadsplatser under kungligt beskydd, som t.ex. i Jokkmokk.

I början av 1600-talet ville statsmakten ha kontroll över handel och sjöfart. All handel skulle äga rum i städer. De äldsta stadsrättigheterna tilldelades Gammelstad och Öjebyn men landhöjningen gjorde att städerna flyttades. Luleå och Piteå är de äldsta planerade rutnätsstäderna i länet.

Kronan försökte uppmuntra etableringen av skattehemman i inlandet med början på 1600-talet. I inlandet utgjorde liksom tidigare fångst, jakt och fiske basen för ekonomin. Efterhand som kolonisationen på 1700-talet bredde ut sig i norr trängdes samerna undan. Bofasta kustbönder gjorde dessutom anspråk på jaktmarker och fiskevatten inåt landet. Då kronan dels ville skydda samernas tillgång till jakt och fiske, dels ville reservera inlandet för kolonisation drogs lappmarksgränsen upp under 1750-talet, för att skilja kustbygden från lappmarkerna. Odlingsgränsen blev uppdragen i slutet av 1800-talet och väster om den fick inga nybyggen anläggas. I och med beskattningen av samerna blev Lappska katteländet ett begrepp för det geografiska område som innehavaren nyttjade.

Norrbotten är det enda län som har riksgränser mot två länder. Sveriges nuvarande gräns mot Norge fastställdes 1751 och gränsen mot Finland är från 1809. Gränsen mitt i Torne älv gjorde att byar som tidigare hört ihop delades upp mellan två länder. Riksgränsen har gett upphov till ett rikt militärhistoriskt arv med spår alltsedan indelningsverkets era, men framförallt från 1900-talets försvar med kalla kriget som viktig faktor. Tydliga uttryck för Norrbottens militärt strategiska läge under kalla kriget finns i regementena i Boden och Kiruna, Bodens fästning samt fort och befästningar utmed de olika "försvarslinjerna". Under de båda världskrigen spelade orter som Morjärv, Karungi och Haparanda en viktig roll.

7 Tidiga gruvor och bruk

Exempel på synliga spår: *Gruvlämningar, masugnar, bebyggelselämningar, nybyggen*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Nasafjäll, Luleå silververk, Kalix kopparverk, Masugnsbyn, Kengis, Melderstein, Töre, Rosfors m.fl.*

I **NORRBOTTEN** finns välbevarade miljöer efter småskalig gruvbrytning och bruk med anor från 1600-talet. Dessa gruvmiljöer ligger ofta på svårtillgängliga och klimatmässigt utsatta platser som t.ex. gruvmiljön vid Nasafjäll och hyttan vid Silbojokk. Många bruksmiljöer som anlades i länet under 1700- och 1800- talet har lämnat synliga spår i landskapet. Till dessa bruk anlades nybyggen.

8 1900-talets storskaliga industrier

Exempel på synliga spår: *Gruvmiljöer, kraftverkssamhällen, järnvägsmiljöer, städer, tätorter, hamnar*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Porjus, Harsprånget, Kiruna, Malmberget/Koskullskulle, Boden, Örnäset m.fl.*

Byggnadsminnen: *Porjus kraftstation, Hjalmar Lundbohmsgården, Kiruna stadshus, Jerusalem i Kiruna, Kiruna C m.fl. stationsmiljöer längs Ofotenbanan, Järnvägsbro över Piteälven vid Sikfors och Sikfors kraftstation*

I **NORRBOTTEN** är industriarvet i stora delar statliga industrimiljöer i huvudsak baserade på råvaruutvinning med gruvor, järnverk, kraftstationer, ledningsgator och järnvägsmiljöer. Stora delar av industriarvet är antingen bortrivet eller fortfarande i drift. Många gånger har anläggningar och samhällen som byggts upp avvecklats direkt när råvaruresursen tagit slut. Andra samhällen har varit tillfälliga och funnits endast under de år uppbyggnaden av t.ex. vattenkraftverk har pågått. Människorna har flyttat med verksamheterna.

Andra samhällen som Kiruna, Porjus och Laisvall står ännu kvar starkt präglade av den tunga industrin. Malmberget är exempel på ett samhälle som töjts och tänjts för att anpassa sig till industrins behov av mark. I Luleå har hela stadsdelar byggts upp som en följd av industrietableringarna.

De stora rikedomar som utvanns i gruvorna och järnvägen som förband två hav gjorde att Norrbotten blev viktigt och värdefullt att försvara och bl.a. därför byggdes Bodens fästning (se kategori 6 Centralmakten).

Malmfälten, malmbanan, malmhamnen, Porjus kraftstation och Bodens fästning bildar tillsammans Norrbottens teknologiska megasystem - ett av Sveriges tolv viktigaste industriminnen som speglar framväxten av 1900-talets industrisamhälle.

9 Skogsbruk

Exempel på synliga spår: *Sågverkslämningar, flottningslämningar, hamnar, kronotorp, tjärdalar, kolbottnar*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Argåive, Jockfall, Kugerbäcken, Vassholmen, Storforsen, Seskarö, Tallberg m.fl.*

Byggnadsminnen: *Tjärdalsplats i Argåive och Källbacka i Älvsbyn*

I **NORRBOTTEN** har inlandet och kustlandet präglats av den tidiga skogsindustrin från det sena 1800-talet till 1960-talet och det har satt mängder av spår i landskapet. Kronotorpen och kolonaten som bröts upp i skogslandet försåg industrin med arbetskraft, bolagens tjänsteboställen blev estetiska förebilder för de lite större byarnas bebyggelse, i kustlandet restes träpatronernas "herrgårdar", runtom i skogarna byggdes skogskojar, tjärdalar och kolmilor och alla tillgängliga vattensystem anpassades för att kunna transportera virke och tjärtunnor. De äldre sågverkssamhällena är så gott som uttraderade i länet, med undantag för Seskarö. Massaindustrin sätter ännu sin prägel på ett småsamhälle som Karlsborg. En viktig del av skogens kulturarv är de kommunikationsleder som var en förutsättning för verksamheten, som spångade stigar och cykelvägar, vägsträckningar och vattenleder.

10 Naturvetenskaplig forskning och turism

Exempel på synliga spår: *Vetenskapliga mätpunkter, forskningsstationer, fjällstationer, turiststugor, leder*

Miljöer i kulturmiljöprogrammet: *Struves meridianbåge, forskarhyddor i Sarek, Peltovaara, Abisko naturvetenskapliga station m.fl.*

NORRBOTTEN har under århundraden varit ett intressant besöksmål för olika forskare och turister. Före järnvägen var det främst vetenskapsmän och forskare som besökte länet. Linnés lappländska resa och franska gradmätningsexpeditionen under 1700-talet är de mest kända. I början av 1800-talet började astronomen Wilhelm von Struve att använda sig av triangelmätning för att bestämma formen och storleken på jorden. Den s. k. Struves meridianbåge går genom tio länder. Fyra av mätpunkterna som finns med på UNESCO:s världsarvslista ligger i Norrbotten.

Axel Hambergs forskning om Sarekfjällen började i slutet på 1800-talet och var början till en omfattande naturvetenskaplig forskning om fjällvärlden. Fortfarande finns fyra av hans forskningshyddor kvar i Sarek. Abisko naturvetenskapliga station har studerat klimatet i över 100 år och besöks av ett stort antal forskare från hela världen. Tarfala forskningsstation är en av de stationer som nyttjas dem.

Turistmål vid sekelskiftet 1900 var Dundret, Harsprånget, Porjusfallen och Stora Sjöfallet som blivit tillgängliga i och med att järnvägen nått Gällivare på 1880-talet. När Ofotenbanan var klar blev Kirunafjällen snabbt ett populärt turistmål och 1906 uppfördes den första turiststationen i Abisko. Den äldsta delen av Kungsleden rösdades på 1920-talet. En rad fjällstationer, turiststugor och leder från den tidiga turismen används fortfarande av dagens vandrare.

Den regionala visionen för kulturmiljövården i Norrbotten

En mångfald välbevarade kulturmiljöer berikar vår livsmiljö och är en tillgång för hållbar utveckling i Norrbotten

Regionala mål för kulturmiljövården i Norrbotten

Kulturmiljövården i Norrbotten ska verka för att de nationella målen för verksamheten inom kulturmiljöområdet följs. Samtidigt medverkar vi till en hållbar Framtid i Norrbotten enligt inriktningen i det regionala utvecklingsprogrammet. Vi arbetar även för att de regionala miljömålen ska nås.

Sju övergripande regionala mål

Med utgångspunkt från de nationella målen har vi för vart och ett av dessa satt ett eller flera övergripande regionala mål för kulturmiljövårdens arbete i Norrbotten under perioden 2010-2020. De totalt sju övergripande målen redovisas här under varje nationellt mål.

För att vi ska kunna verka för att nå de övergripande regionala målen har vi fastställt 21 inriktningsmål för kulturmiljöarbetet i länet. Dessa inriktningsmål ska kunna brytas ned till årliga verksamhetsmål av länets olika kulturmiljöaktörer. Inriktningsmålen redovisas som att-satser efter de övergripande målen.

Nationellt mål 1 Ett försvarat och bevarat kulturarv

I NORRBOTTEN INNEBÄR DET NATIONELLA MÅLET ATT

1 Vi bevarar och vårdar en mångfald kulturmiljöer

- vi bevarar och vårdar en mångfald kulturmiljöer som speglar länets mångkulturella historia och förhistoria. Mångfalden visar på olika människors kulturarv och berikar vår vardagsmiljö.

2 Vi ser kulturmiljöerna som en tillgång

- vi ser kulturmiljöerna som en tillgång för utveckling där länets historia och kulturarv är bra redskap för att förstå dagens verklighet.

3 Vi arbetar för att öka kunskapen

- vi arbetar för att öka kunskapen om länets kulturarv och kulturmiljö

OCH VI SKA VERKA FÖR DETTA GENOM

- att *arbeta förebyggande och samverka* både inom kulturmiljövården och med andra samhällssektorer. Vi ska systematiskt följa och analysera samhällsutvecklingen och dess inverkan på kulturarvet.
- att *skydda och vårda* de miljöer som utpekats i kulturmiljöprogrammet genom att offensivt använda olika styrmedel i samverkan med andra intressenter.
- att *sprida kunskaper* om kulturarvets värden och betydelse.
- att *göra kulturmiljöer tillgängliga* och förståeliga för alla.
- att *förmedla och försvara* en varsam användning av kulturmiljön. Detta genom att sprida goda exempel och stödja positiva initiativ.
- att *tillgängliggöra information och underlagsmaterial* för bl.a. planering.
- att *bedriva kunskapsuppbyggnad och forskning* om kulturarvet och kulturmiljön i länet. Ett effektivt försvar av kulturvården liksom bevarande och varsam förnyelse kan inte åstadkommas utan djup kunskap om kulturarvet och dess villkor.

Nationellt mål 2 Ett hållbart samhälle med goda och stimulerande miljöer och med kulturmiljöarbetet som en drivande kraft i omställningen

I NORRBOTTEN INNEBÄR DET NATIONELLA MÅLET ATT

4 Vi medverkar till en hållbar utveckling

- vi medverkar till en hållbar utveckling i länet där kulturmiljön är en resurs för att uppnå miljömässig, social och ekonomisk hållbarhet. Kulturmiljövården är ytterst resurshushållning och dess uppdrag är att ta till vara, hävda och återanvända befintliga värden i miljön.

OCH VI SKA VERKA FÖR DETTA GENOM

- att arbeta med ett helhetsperspektiv på landskapet i samverkan med andra samhällssektorer. Landskapet är samhällets gemensamma resurs och samtidigt ett levande arkiv, ovärderligt för att vi ska kunna förstå och förklara vår historia.
- att aktivt delta i det regionala miljömålsarbetet och tydliggöra kulturmiljöernas betydelse i miljön.
- att aktivt delta i det regionala utvecklingsarbetet och tydliggöra kulturmiljöernas betydelse som en resurs.
- att skapa viktiga mötesplatser och bjuda in till dialog kring frågor om kulturmiljöns roll i en hållbar utveckling.
- att öka medvetenheten om de estetiska och historiska värden som finns i kulturhistoriskt värdefulla byggnader och bebyggelsemiljöer

Nationellt mål 3 Allas förståelse, delaktighet och ansvarstagande för den egna kulturmiljön

I NORRBOTTEN INNEBÄR DET NATIONELLA MÅLET ATT

5 Vi stärker det breda intresset för kulturarvet

- vi stärker det breda intresset för kulturarvet och kulturmiljön så att människor ska se dessa som angelägna och viktiga att ta till vara.

6 Vi underlättar människors delaktighet och ansvarstagande

- vi underlättar människors delaktighet och ansvarstagande i kulturmiljövärden. Kulturmiljöverksamheterna i länet ska vara öppna och inbjudande.

OCH VI SKA VERKA FÖR DETTA GENOM

- att skapa mötesplatser för dialog om kulturarvet. Genom samtal visa att kulturarvet kan bevaras och brukas på olika sätt.
- att ge perspektiv på hur människor under olika tider ordnat sina liv och samhällen genom publik verksamhet vid t ex arkeologiska undersökningar.
- att öka medvetenheten om att vi här och nu, genom vårt aktiva och passiva urval, bidrar till att forma morgondagens kulturarv.
- att ge barn och ungdom tillgång till länets kulturarv genom bl.a. utbildningsmaterial som bygger på regionala och lokala förutsättningar.

Nationellt mål 4 Nationell och internationell solidaritet och respekt inför olika gruppers kulturarv

I NORRBOTTEN INNEBÄR DET NATIONELLA MÅLET ATT

7 Vi arbetar för öppenhet och tolerans

- vi arbetar för att det ska finnas en öppenhet och tolerans inför olika kulturella uttryck.

OCH VI SKA VERKA FÖR DETTA GENOM

- att delta/samarbeta/samverka i olika nationella och internationella kulturarvsprojekt.
- att delta i samtal om det mångkulturella samhället.
- att göra kulturmiljöer tillgängliga och förståeliga för alla.
- att tydliggöra kulturarvets mångsidighet och olikhet över tiden. Vi ska verka för en ökad medvetenhet och kunskap om detta för att öka respekten för skilda kulturyttringar.
- att verka för en ökad förståelse och tolerans för olika kulturella uttryck och medverka till ett ansvarsfullt användande av kulturarvet.

Alla som på något sätt arbetar med kulturmiljöer har ett gemensamt ansvar för att programmets mål ska uppnås under åren 2010-2020. En förutsättning för det är att vi alla nyttjar programmets målskrivningar som ett underlag vid planering av insatser under programperioden.

Utgångspunkter för urval av kulturhistoriskt värdefulla miljöer

Utgångspunkter

Norrbottnens kulturmiljöprogram 2010-2020 skulle peka ut ca 200 kulturmiljöer som borde prioriteras ur ett regionalt perspektiv för insatser avseende bevarande, dokumentation, information och tillgängliggörande.

Aktuell kunskap om Norrbottens historia, förhistoria och länets kulturmiljöer har legat till grund för urvalet av kulturmiljöer. Utgångspunkt för urvalsprocessen var de utpekade, kulturhistoriskt värdefulla miljöerna i kulturmiljöprogrammet från 1997. Tillståndet för dessa kulturmiljöer har bedömts och vägts in.

Urvalet av kulturmiljöer baseras på bedömning av det kulturhistoriska värdet ur ett regionalt och nationellt perspektiv.

De nationella mål för kulturmiljövården som gällde fram till och med december 2009 har legat till grund för urvalet och en koppling till Norrbottens miljömål har gjorts. Helhetssynen på landskapet har präglat urvalsarbetet.

Kriterier för kulturhistoriskt värdefull miljö

De krav som måste uppfyllas för att en kulturmiljö skulle bli utpekad i Norrbottens kulturmiljö var att kulturmiljön bedömdes vara kulturhistoriskt värdefull, välbevarad, tydlig och långsiktig.

Kulturhistoriskt värdefull

Kulturmiljön ska ha ett högt kulturhistoriskt värde. Värdet ligger i att kulturmiljön är särskilt *representativ* för sin kulturhistoriska kategori eller är en *unik* kulturhistorisk företeelse. Kulturmiljöns kulturhistoriska värde kan ligga i antingen miljöns dokumentvärde eller upplevelsevärde. Till dessa värden kan kopplas vissa förstärkande eller övergripande värden.

Dokumentvärdet beskriver den historia en kulturmiljö kan berätta genom sin existens. Det kan gälla förhistoriskt, byggnadshistoriskt, byggnadsteknikhistoriskt, arkitekturhistoriskt, samhällshistoriskt, socialhistoriskt, personhistoriskt eller teknikhistoriskt/industrihistoriskt värde.

Upplevelsevärden rymmer det som kan karaktärisera en upplevelse av en kulturmiljö. Det kan vara arkitektoniskt värde, estetiskt värde, konstnärligt värde, patina, miljöskapande värde, identitetsvärde, kontinuitetsvärde, traditionsvärde eller symbolvärde.

Till dessa värden kan kopplas vissa *förstärkande eller övergripande värden* som autenticitet/äkthet, kvalitet eller pedagogiskt värde.

Välbevarad

Kulturmiljön ska vara välbevarad. Tillståndet för miljön ska bedömas utifrån de aspekter som redovisades under Motiv till bevarande i kulturmiljöprogrammet 1997. Exempel på aspekter är välbevarade fornlämningar, välbevarad bebyggelse, byastruktur, stadsplan eller karaktärslandskap.

Tydlig

Kulturmiljön ska vara tydlig. Det innebär att man ska kunna se de spår som finns i landskapet i form av t.ex. bebyggelse, husgrunder, fornlämningar, odlingsspår eller skogslandskap. Man ska sedan kunna *förstå* kulturmiljöns historia och sammanhang med hjälp av den information som finns i programmet. En tydlig kulturmiljö blir pedagogiskt värdefull om den med relativt enkla insatser kan fungera som studieobjekt för skolor eller som besöksmål.

Långsiktig

Kulturmiljön ska bedömas vara långsiktigt bevarad. Här ska överväganden göras avseende hotbilden, nuvarande skydd, lokalt engagemang och förankring.

Aspekter som vägts in för urvalet av kulturmiljöer

Urvalet av kulturmiljöer har baserats på bedömningen av det kulturhistoriska värdet ur både ett regionalt och nationellt perspektiv. Andra aspekter som vägts in har varit kategori, komplexitet, koppling till Norrbottens miljömål och landskapsperspektivet.

Nationellt perspektiv

Nationellt perspektiv illustreras i länets riksintresseområden som pekas ut av Riksantikvarieämbetet. I översynen av kulturmiljöprogrammet ingick att lämna förslag på geografiska områden/miljöer som kan komma ifråga

som nya riksintressen för kulturmiljövården. Detta urval har gjorts i relation till befintliga riksintresseområden som samtidigt setts över.

Regionalt perspektiv

Regionalt perspektiv innebär att urvalet gjorts utifrån en regional helhetsbedömning och präglas av länets kulturmiljöprofil.

Kategorier

För att de utpekade kulturmiljöerna tillsammans ska ge en bild av Norrbottens mångfacetterade historia ska olika kategorier av kulturmiljöer ingå i programmet. Fördelning och spridning av de olika kategorierna har bedömts ur ett regionalt perspektiv.

Komplexitet

Vid urvalet av kulturmiljöer har en bedömning gjorts av kulturmiljöns komplexitet och historiska kontinuitet.

Landskapsperspektiv

Där de geografiska sammanhangen har varit tydliga vad gäller landskapets kulturhistoriska dimension har detta vägts in vid urvalet av kulturmiljöer.

Hur är det tänkt att kulturmiljöprogrammet ska fungera?

Norrbottnens kulturmiljöprogram är ett gemensamt program för kulturmiljövården i länet och ska användas vid prioritering av olika insatser för att bevara, dokumentera och tillgängliggöra länets värdefulla kulturmiljöer under åren 2010-2020. För att göra detta möjligt pekar programmet ut ca 220 värdefulla kulturmiljöer som är valda ur ett regionalt och nationellt perspektiv. En utgångspunkt för urvalet är att kulturmiljöerna är synliga och tydliga så att de kan upplevas i sitt sammanhang, bl.a. med hjälp av beskrivningen i programmet. Kulturmiljöerna ska, så långt möjligt, tillsammans spegla Norrbottens synliga historia.

Norrbottnens kulturmiljöprogram 2010-2020 ska kunna användas både regionalt och lokalt. Det ska bl.a. kunna fungera som planeringsunderlag och vara till stöd och inspiration för olika insatser för regional utveckling.

Målsättningen är att det nya kulturmiljöprogrammet ska:

- ha en positiv inverkan på kulturmiljön i Norrbotten då det syftar till att urskilja särskilt värdefulla kulturmiljöer som fortsättningsvis bör uppmärksammas,
- vara ett viktigt underlag för att nå Norrbottens miljömål,
- vara ett viktigt underlag för utvecklingsinsatser baserade på kulturarvet och
- skapa diskussion och ökat engagemang kring Norrbottens kulturmiljöer.

Utgångspunkten för översynen av kulturmiljöprogrammet har varit befintlig kunskap om Norrbottens historia, förhistoria och länets kulturmiljöer. Inga nya inventeringar eller kunskapssammanställningar har varit möjliga att genomföra inom projektiden. En mycket stor försiktighet har tillämpas innan någon av de kulturhistoriskt värdefulla kulturmiljöerna har strukits.

Urvalet av kulturmiljöer som pekats ut i kulturmiljöprogrammet har utgått ifrån de miljöer som finns med i Norrbottens synliga historia. Kriterierna för urvalet finns angivet på sidan 12-13.

Värt att påpeka är att de utpekade kulturmiljöerna är ett regionalt urval, det finns kulturhistoriskt intressanta kulturmiljöer i länet som inte finns med men som ändå är värda att vårda och bevara.

Tillståndet för de kulturmiljöer som pekades ut i kulturmiljöprogrammet 1997 har bedömts enligt fastställda kriterier. En komplettering av utvalda miljöer har gjorts för vissa kategorier av miljöer med utgångspunkt från de senaste tio årens kunskapsuppgygnad och länets kulturmiljöprofil, se sidan 2-11.

De utpekade kulturmiljöerna i programmet är av olika omfattning. I vissa fall är det stora kulturlandskap som t.ex. älvdalar, i andra fall är det mer begränsade kulturmiljöer. Kulturmiljöerna beskrivs efter en upprättad mall med rubrikerna Kort beskrivning, Motiv till urval, Skydd, Tillgänglighet, Nyttjande, Områdets historia, Kulturmiljön idag och Referenser. För de kulturmiljöer som fortsatt ingår i kulturmiljöprogrammet har beskrivningarna uppdaterats efter dagens tillstånd och värdering. En uppdatering av redovisningen av befintliga skydd, vårdinsatser och tillgängliggörande har också skett.

De utpekade geografiska områdena i kulturmiljöprogrammet ska även i fortsättningen ses som "signalområden" utan exakta gränser. Kartorna i kulturmiljöprogrammet finns dels i katalogdelen i denna rapport och dels som shape att hämta från länsstyrelsens distributionswebb.

Definitioner

Nedan finns definitioner av de vanligaste begreppen som används inom kulturmiljövården.

Kulturarv

Med kulturarv menas både de synliga spår som finns i miljön och immateriella uttryck som traditioner, idéer och värden som vi medvetet eller omedvetet övertar från tidigare generationer. Vad som betraktas som kulturarv förändras över tiden och är ett uttryck för samhällets skiftande värderingar. Varje tid bildar sig en egen uppfattning om kulturarvets innehåll och betydelse.

Kulturmiljö

Med kulturmiljö menas den av människan påverkade miljön som vittnar om historiska och geografiska sammanhang. Kulturmiljön är en viktig del av kulturarvet då den synliggör vår historia. De synliga spåren kan vara alltifrån bebyggelse och fornlämningar till stora landskapsavsnitt, som byar och odlingslandskap, städer och tätorter, industrilandskap eller skogsområden.

Kulturmiljöprofil

Ett områdes kulturmiljöprofil beskriver det som är karaktäristiskt för området, med de historiska spår och sammanhang som kan avläsas i landskapet och bebyggelsen.

Immateriellt kulturarv

Det immateriella kulturarvet - arvet efter våra förfäders tro och tankar eller namngivning av orter och landskapselement som berg, sjöar och åkrar - är en viktig dimension. Ortnamn, gamla uppteckningar av traditioner och sägner i litteratur och arkiv samt nya berättelser om forna tider av folket i bygderna - alla ger de en fylligare och roligare beskrivning av lokalsamhällenas framväxt och utveckling.

Modernt kulturarv

Vårt moderna kulturarv i form av höghus, industrier, fotbollsplaner och torg är också ett kulturarv på samma sätt som fornlämningar, kyrkor och gamla ortnamn. Frågan är vad av det som finns runt omkring oss idag som ska dokumenteras eller bevaras för framtiden. Redan nu avgör vi vad som blir historia. Våra liv styrs och påverkas av de miljöer vi lever, bor och verkar i. Det moderna samhälle som finns runt omkring oss är i hög grad uppbyggt av människor men samhället formar på samma gång de människor som ingår i det. Vårt moderna kulturarv rymmer en mångfald av berättelser om samtiden. Här möts perspektiv från människor av olika etniskt ursprung, kön, ålder, erfarenheter och social bakgrund.

Det är en svår uppgift att ta sig an ett kulturarv som ligger så nära nuet. Den moderna tiden ser vi ännu inte i historiens backspegel. Vad är det egentligen som är typiskt och särskilt intressant? Och vems perspektiv är det som avgör?

Industriellt kulturarv

En av industrisamhällets mest signifikativa delar är de miljöer där den industriella produktionen ägt rum - alltså fabriker och andra produktionsmiljöer. Genom att bevara dessa och låta berättelserna om industrisamhället ta sin utgångspunkt i dem, kan man fånga och tydliggöra många dimensioner av det industriellt organiserade samhället.

Skogens kulturarv

Skogen och skogens resurser har sedan årtusenden varit en förutsättning för människans möjligheter att överleva. Skogen har gett skydd, mat och upplevelser. Här gick korna på skogsbete och här hämtades virke till bostäder. Skogen var också bärplockning, vedhämtning, jakt, fångst och råvara till industrin. Allt detta var förutsättningar för människors liv och för välfärd. Spåren finns kvar i form av gravar, fångstgropar och gamla kvarstående kulturväxer. De är alla spår av människors aktiviteter under olika tider.

Biologiskt kulturarv

Det biologiska kulturarvet är det levande historiska arvet som människan format från förhistorisk tid till idag. Det kan vara fruktträd och påskiljor kring det gamla torpet eller vegetationssammansättningen på renvallar som uppstått genom bete, förslitning och gödslingeffekter. Eftersom det biologiska kulturarvet är levande, kännetecknas det av ständig förändring och kan inte låsas fast i ett statiskt läge.

Fornlämningar

Fornlämningar är spår efter mänsklig verksamhet. De kan till exempel utgöras av boplatser, gravfält, gruvor, kvarnar och kulturlager i medeltida städer. I kulturminneslagen anges vad som är en fast fornlämning och där-

med omfattas av lagskyddet. Fasta fornlämningar ska vara lämningar efter människors verksamhet under forna tider, de ska ha tillkommit genom äldre tiders bruk och vara varaktigt övergivna. Så räknas till exempel ett ålderdomligt järnbruk som ännu är i drift inte som fast fornlämning i lagens mening, medan en hyttruin från samma tid gör det. Det anges alltså inte i lagen hur gammal en lämning måste vara för att definieras som en fornlämning. Ett skeppsvrak blir dock fornlämning först 100 år efter förlisningen.

Landskap

Enligt den europeiska landskapskonventionen är landskap ett område sådant som det uppfattas av människor och vars karaktär är resultatet av påverkan av och samspel mellan naturliga och/eller mänskliga faktorer.

Landskapet är den gemensamma livsmiljön för människor, växter och djur. Det är ett resultat av samspelet mellan människa och miljö över tusentals år. Historien kan läsas i landskapet genom de mer eller mindre synliga spåren av det förflutna som finns överallt omkring oss, såväl i det öppna odlingslandskapet som i skogen eller mitt i storstaden. Även i det vi kallar vildmark finns spåren.

Läsanvisningar till katalogen över utpekade kulturmiljöer

Kulturmiljöerna beskrivs alla efter samma mall och benämns med ett geografiskt namn samt kommunen som kulturmiljön ligger i. Här nedan beskrivs de olika fält som finns för beskrivningarna.

Kort beskrivning

En sammanfattande beskrivning av kulturmiljön och vilka synliga spår här finns.

Motiv till urval

Huvudmotivet till att kulturmiljön föreslås ingå i kulturmiljöprogrammet.

Skydd

Här anges om kulturmiljön har något skydd enligt kulturminneslagen, miljöbalken och/eller plan- och bygglagen. Här anges även hur kulturmiljön har klassats i bevarandeprogrammet för odlingslandskapets natur- och kulturvärden, broinventeringen, industriprogrammet eller väginventeringen. Är kulturmiljön med på Unesco:s världsarvslista tas detta med. Texten "Avgränsning för riksintresse bör ses över" betyder att vid en framtida översyn av våra riksintressen är det viktigt att se över var miljöns gränser ska gå.

Tillgänglighet

Här anges en grov uppskattning om kulturmiljön är lätt- eller svårtillgänglig. Om kulturmiljön är skyltad och tillgängliggjord anges detta.

Nyttjande

Här anges om miljön nyttjas som besöksmål vilket innebär att den utpekade miljön är öppen för allmänheten och eller iordningställd för rekreation eller besöksnäring genom t.ex. skyltning.

Referenser

Här anges litteratur, rapporter och andra källor som nyttjats för framtagande av texterna i programmet.

Fotografier

Där inte någon fotografs namn anges vid fotot är det Länsstyrelsens bild.

Karta

För varje kulturmiljö finns en karta. Här är teckenförklaringen till kartorna:

- Kulturmiljöprogrammet
- Kulturresevat
- Byggnadsminne
- Riksintresse-kultur
- Fornvårdsmiljö

Området historia

Här berättar vi om hur miljön växt fram över tid.

Kulturmiljön idag

Här redogör vi kortfattat hur miljön ser ut idag.

Haparanda

Kort beskrivning

Haparanda fick inte sina stadsrättigheter förrän 1842. Den rutnätsplan som fortfarande präglar centrum är dock från 1828. I dagens Haparanda kan även den senare stadsplanen från 1919 uppfattas och flera kulturhistoriskt värdefulla byggnader finns bevarade som den Hermanssonska handelsgården belägen vid Storgatan.

Haparanda kommun

Motiv till urval

I Haparanda kan man studera två strömningar inom stadsplaneutformning, dels rutnätsystemet och dels den mer organiska och miljöanpassade planen. Här finns också välbevarad träarkitektur och kulturhistoriskt värdefulla byggnader och bebyggelsemiljöer från sekelskiftet och framåt. Haparanda har därför ett mycket högt kulturhistoriskt värde.

Skydd

Forslundsgården, Gamla tingshuset och stationshuset är byggnadsminne som skyddas av kulturminneslagen. För centralorten finns en fördjupad översiktsplan med bevarandeplan, upprättad 2006. I kvarteren Bojan, Fabriken 5, Fabriken 7, Druvan, Tigern och Kroken finns skydd för vissa byggnader i detaljplaner. Föreslås bli riksintresse för kulturmiljövård.

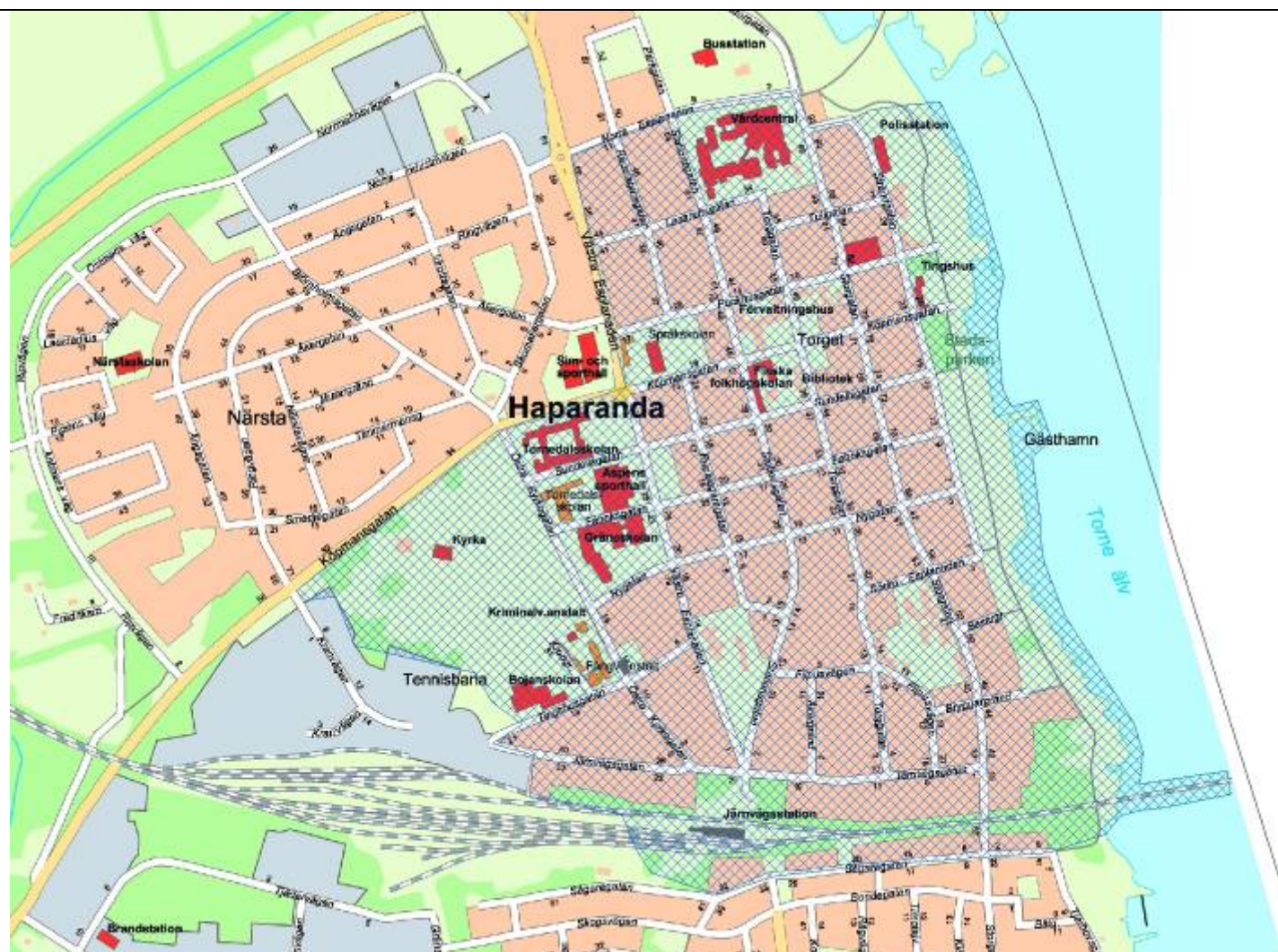
Tillgänglighet

Området är lättillgängligt.

Nyttjande

Referenser

Hederyd, O. 1992. Tornedalens historia III. Haparanda efter 1809. Haparanda, Haparanda kommun. 1990. Bevarandeplan för centralorten.

Områdets historia

Den första bebyggelsen i Haparanda tillkom under medeltiden, eftersom här fanns rika fiskevatten och näringsrika sedimentjordar lämpade för boskapsskötsel och odling. Byn utvecklades inte nämnvärt över århundradena, utan förblev en liten by i handelstaden Torneås närhet. När Sverige förlorade kriget mot Ryssland 1809 drogs den nya riksgränsen i Torneälven och därmed förlorade landet också en viktig handelsstad. Haparanda by bestod vid den här tiden av åtta gårdar.

År 1810 bildades Norrbottens län och den nye landshövdingen ansåg att länet behövde en ny stad i öster, för att ersätta det förlorade Torneå. En ny stad skulle enligt en kunglig kungörelse anläggas på sydvästra sidan av Nikkalahalvön och heta Carl Johans stad. Det fanns emellertid inga borgare som var emellertid intresserade av att etablera sig på den anvisade platsen, dels för att marken var svårodlad och dels för att platsen inte låg centralt i förhållande till kommunikationsleder och gräns.

Detta föranledde staten att år 1821 besluta om att anlägga av en köping i byn Haparanda. Sju år senare fick lantmätare H.W. Hackzell i uppdrag att upprätta en plan över Haparanda köping och att utstaka tomter. Han upprättade en rutnätsplan med ett kvadratisk torg där två gator korsade varandra mitt på torget. I planen ingick omkring 25 byggnadskvarter kring detta torg. Inspirationen fick han troligen från Piteå stadsplan.

Detta förslag tilltalade borgarna mera och i och med detta kom Haparanda att överta stadsrättigheterna från Carl Johans stad 1842. År 1846 fastställdes en byggordning för Haparanda stad. Denna styrde hårt vad som fick byggas och hur samt med vilka material och storlekar byggnaderna skulle byggas.

Staden utvecklades långsamt fram till första världskriget. Järnvägens nya dragning förbi Haparanda var klar 1915. Under första världskriget blev därmed staden en av Rysslands få handelsvägar västerut. Detta gav samhället ett enormt uppsving och järnvägsstationen blev ovanligt stor för en så liten ort. Flera nya byggnader byggdes också i järnvägens närhet. När staden växte uppstod ett behov av en ny stadsplan som skulle innefatta hela Haparanda by. – Planen upprättades av stadsingenjör A. Lilienberg 1919. Denne inspirerades av P.O. Hallmans idéer om att stadsplanen skulle anpassas efter naturen, vilket bl.a. gav ett oregelbundet gatunät.

Under andra världskriget kom Haparanda åter att spela en central roll för en genomfartstrafik av resenärer från skilda delar av världen. Haparanda Stadshotell blev en central plats för gäster av skilda slag, bland annat tyska officerare och dåvarande kung Gustav V. Hotellet fungerade även som skyddsrum och till viss del som evakueringsplats för finska flyktingar. Sverige höll sig neutralt under andra världskriget men lät tyskarna transportera soldater och vapen genom landet. Många järnvägsagnar rullade via Haparanda och över järnvägsbron till Torneå. Stadshotellet fungerade som en militärbas. Här bodde alla journalister som bevakade andra världskriget. Den s.k. Tornvallen, värnet vid järnvägsbron, är ett minne från andra världskriget.

Både rutnätsplanen från 1828 och den 1919 tillkomna, naturanpassade planen med oregelbundna kvarter finns bevarade.

Kulturmiljön idag

Idag är Haparanda ett samhälle med en blandad bebyggelse med både villor och flerbostadshus. I centrum finns ett relativt stort antal kulturhistoriskt värdefulla byggnader och byggnadsmiljöer som t.ex. Hermanssonska gården, gamla posten och telegrafan, Kopukkagården, fängelset, torgmiljön, egnahemsområdet i kvarteren Plantan och Maskinisten och järnvägsområdet med stationshuset.

Haparanda är också ett handelscentrum som expanderat kraftigt norr om det utpekade området på senare år.

Haparanda skärgård	Haparanda kommun
Kort beskrivning Skärgårdsområdet har en mycket stor mängd fornlämningar förknippade med fiske och säl fångst från förhistorisk tid till 1900-talet. Här finns också äldre, välbevarade fiskelägen och ett kapell.	Motiv till urval Haparanda skärgård har en hög koncentration av lämningar efter äldre fiskelägen och fångstplatser som visar på fiskets och säljaktens stora betydelse för försörjning och ekonomi i Norrbotten under lång tid. Här kan man följa utvecklingen av skärgårdens nyttjande över tid, där även kapellet från 1700-talet och dagens fiskelägen är en länk. Haparanda skärgård har därigenom ett högt kulturhistoriskt värde.
Skydd Fornlämningarna och kapellet på Sandskär skyddas av kulturminneslagen. Sandskär med intilliggande mindre öar, Letto samt Torne-Furö utgör nationalpark och skyddas därmed av miljöbalken. Sandskär är av riksintresse för kulturmiljövård (nr 16) och hela skärgården är riksintresse för naturvård, vilket ger skydd enligt miljöbalken. Sandskär är naturreservat och ingår i Natura 2000. I den fördjupade översiktsplanen för Haparanda skärgård från 2006 rekommenderas detaljplanläggning vid samlad bebyggelse utanför befintliga detaljplaner inom området. I byggnadsplan för Sandskär finns föreskrifter om hur nytillkommande fiskestugor skall utformas, och på Hanhinkari finns detaljplan med föreskrifter gällande bebyggelsens placering, utformning och utförande.	
Tillgänglighet Området kan nås med båt.	Nyttjande Nationalparken Haparanda Sandskär nyttjas som besöksmål, byggnaderna inom fiskeläget med samma namn är dock privatägda.
Referenser Landström, B. 1985. Haparanda skärgård, intryck från en exkursion sommaren 1985. Länsstyrelsen i Norrbottens län i samarbete med Umeå universitet (stencil). Luleå, Klang, L. et al. 1991. Fornlämningar i skärgård- några resultat av riksantikvarieämbetets arkeologiska dokumentation i övre Norrland 1988 och i Norrbottens skärgård 1984-89. Arkeologi i Sverige. Ny följd 1. Stockholm, Lundholm, K. 1992. Fiskarkapell vid Norrbottenskusten. Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 22. 1991. Uppsala.	
	 Sandskär Sandskär

Områdets historia

Redan tidigt, när de högsta öarna i området bara var små skär, utnyttjades de av säljägare under höst eller vårvinter-tid. Först under medeltiden kunde Haparanda skärgård börja användas i större utsträckning och då främst för både säljakt och fiske. Då hade öar vuxit och nya kommit till i och med landhöjningen och ett nytt skärgårdslandskap hade bildats. Under medeltidens första del dominerade fisket i den inre skärgården och troligen nyttjades den yttre skärgården för säljakt på vårvintern.

Under medeltidens senare del sker en förändring av skär-gårdsnyttjandet. Fiskeplatserna anläggs i mer skyddade lägen, vid naturliga hamnar. Skärgården börjar nyttjas mer intensivt för säsongsfiske och enkla övernattningskojor byggs på öarna. Traditionen att bygga enkla kojor i skär-gården levde länge kvar i Haparanda skärgård, på vissa öar ända in på 1800-talet. Lämningar efter dessa tidiga säsongsbosättningar i skärgården, s.k. tomtningar, finns på ett flertal öar i området.

Åtminstone från och med 1600-talet växte ett alltmer stor-skaligt och tidskrävande fiske fram. Fiskarna började byg-ga fiskestugor och gistgårdar började resas. Fiskelägena fortsatte att nyttjas intensivt under fiskesäsongerna, men de flyttades allteftersom strandförskjutningen fortskred. I och med motoriseringen av båtarna och nya fiskemetoder kom dock fiskelägena att få mindre och mindre betydelse. De kom alltmera att användas för fritidsfiske eller som sommarstugor.

Den största ön i Haparanda skärgård är Sandskär. Denna ö har en sammansatt fornlämningsbild och kontinuitet i nyttjandet fram till idag. Resterna efter öns äldsta fiskeläge ligger intill kapellet och är troligen från 1400-talet. Alltefter-som hamnarna grundats upp till följd av strandförskjut-ningen har fiskelägena flyttat till nya platser på öns södra sida. Lämningarna efter gamla potatisåkrar tyder på att ön nyttjats under längre perioder av året.

På Sandskär fanns redan vid 1760-talet ett kapell. Detta var från början ett kronomagasin som flyttades från Björ-kön i Torneå och gjordes om till kapell. Kapellet låg från början i närheten av den gamla hamnen, men flyttades senare till sin nuvarande plats. Från kapellet utgår tre sten-lagda stigar och intill kapellet finns en liten gravplats där bl a en av de besättningsmän som omkom vid segelskutan Elvines förlisning 1886, vilar. Vrakets från detta skepp finns på öns västra del.

Kulturmiljön idag

Dagens fiskestugor ligger i två grupper dels vid hamnen och dels sydost om denna och intill dessa finns grunder efter äldre fiskestugor.

Nationalparken Haparanda-Sandskär är ett välbesökt be-söksmål. Den växande turismens krav kan komma att påverka bilden av fiskeläget. Flera byggnader kommit till för att tillgodose besöksnäringens behov.

Nikkala	Haparanda kommun
Kort beskrivning Nikkala stenvalvsbro över Keräsjoki byggdes under 1770-talet för att ersätta en tidigare färjeförbindelse längs kustlandsvägen.	Motiv till urval Stenvalvsbron vid Nikkala är en för denna landsända unik bro från 1770-talet. Bron ingick i den gamla kustlandsvägen och användes fram till 1939. Bron har ett högt kulturhistoriskt värde och markerar den status kustlandsvägen hade redan under 1700-talet.
Skydd Bron skyddas som fornlämning enligt kulturminneslagen.	
Tillgänglighet Det lättillgängliga området är en av länets fornvårdsmiljöer (nr 14). Vägverket har här en rastplats.	Nyttjande Miljön är ett besöksmål och ligger intill en välbesökt rastplats.
Referenser Teerijoki, I. 1993. Tornedalens historia II. 4. Lokalstyrelse och överhet.	
	
	

Områdets historia

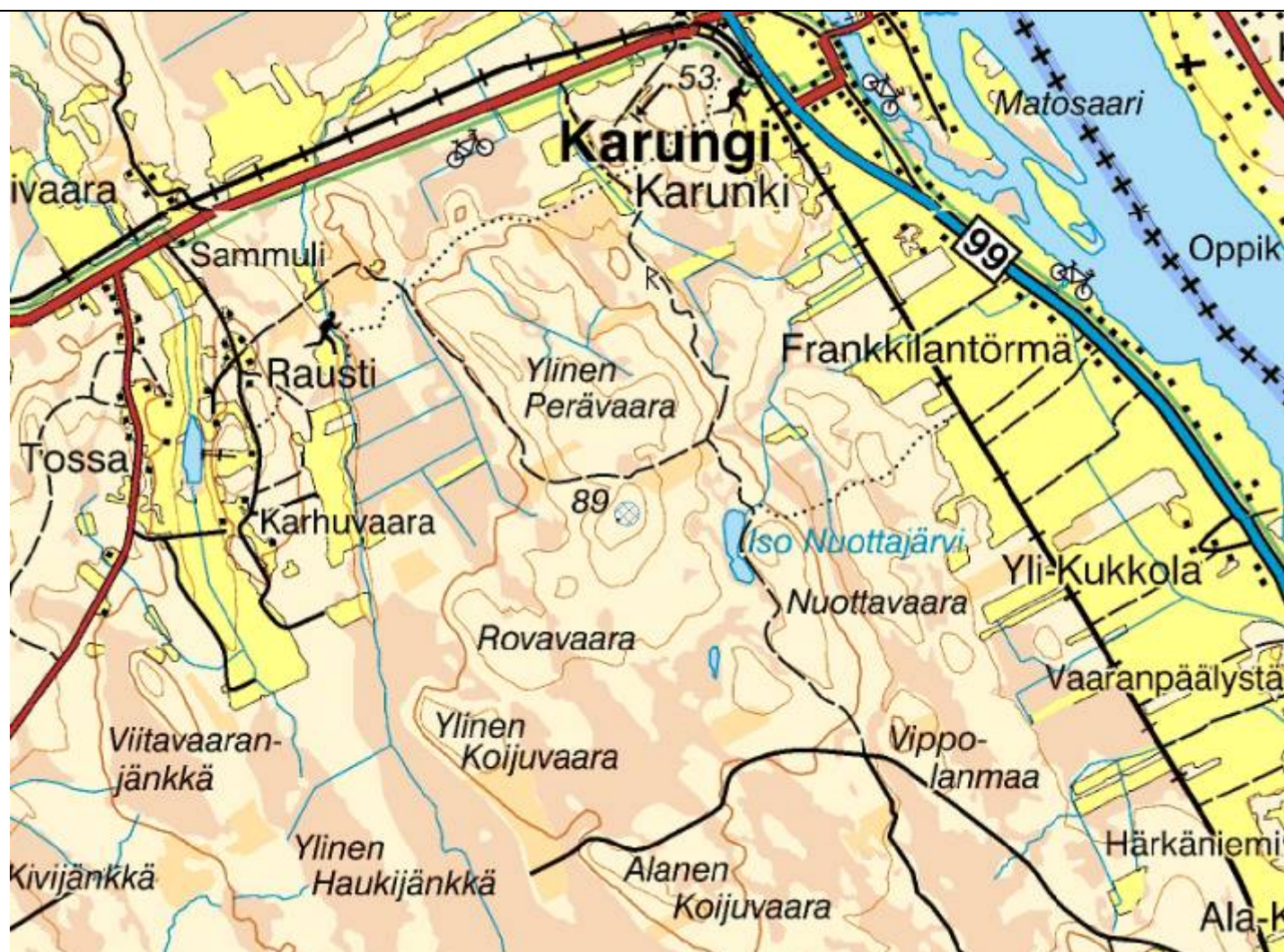
Nikkala ligger ca 10 km V om Haparanda alldeles invid väg E4.

I slutet av 1700-talet hade färjeöverfarten över Keräsjoki försämrats till följd av landhöjningen och ett brobygge aktualiserades. Hela vägbanken hade tre stenvalvbroar och var färdig våren 1771. Vägbanken och broarna byggdes av bönderna från Nedertorneå och Övertorneå socknar. Det krävdes tusentals dagsverken för att bygga den 600 m långa bron över Keräsjokis deltaland. År 1772 restes en minnessten av sockenborna till minnet av brobygget.

Kulturmiljön idag

Vägverkets har anlagt en rastplats vid Käresjokis strand intill den gamla vägmiljön med stenvalvbroar. Vid rastplatsen finns en hänvisningsskyltar som leder besökaren ner till den gamla vägmiljön med informationsskyltar. Det är därifrån möjligt att göra en rundvandring.

Perävaara	Haparanda kommun
Kort beskrivning Struves meridianbåge går genom tio länder. I Sverige finns sju mätpunkter och en av dem ligger på berget Perävaara. På platsen finns en sten med ett inristat kors.	Motiv till urval Struves triangelmätning av jorden i början av 1800-talet var ett stort steg framåt för att bestämma den exakta formen och storleken på jordklotet. Mätpunkten på Perävaara har ett högt kulturhistoriskt värde som del i Struves meridianbåge, vilken är utpekad som världsarv.
Skydd Mätpunkten är en fast fornlämning som skyddas av kulturminneslagen. I Sverige finns sju mätpunkter, varav fyra är upptagna på Unesco:s världsarvslista. Dessa finns på bergen Tynnyrilaki, Jupukka, Pullinki och Perävaara som ligger i kommunerna Kiruna, Pajala, Övertorneå och Haparanda.	
Tillgänglighet Kulturmiljön är svårtillgänglig men kan nås till fots. Platsen är skyltad.	Nyttjande Miljön nyttjas som besöksmål.
Referenser Geografiska notiser 2004 nr 2 Webbsida för Unesco, världsarven: http://whc.unesco.org/en/list/1187 2010-01-21	

Områdets historia

Perävaara ligger i Haparanda kommun ca 3 km sydväst om Karungi.

I början av 1800-talet beslöt den tysk-ryska astronomen Wilhelm von Struve att använda sig av triangelmätning för att bestämma den exakta formen och storleken på Jorden. Triangelmätning innebär att man bestämmer punkters läge genom att mäta avstånd och vinklar i trianglar på jordytan. I dag använder vi istället satelliter och GPS- instrument.

Struves meridianbåge består av 265 mätpunkter som ligger på 30 kilometers avstånd från varandra längs en 2820 lång stäcka som går mellan Hammerfest i Norge och Izmail vid Svarta havet, Ukraina. Mätningarna var ett stort steg framåt för forskningen och för utvecklingen av topografisk kartering. 34 av de 265 mätpunkterna finns sedan i juli 2005 med på Unesco:s världsarvslista. Punkterna är markerade genom borrarade hål, järnkors, stenkummel eller obelisker.

Struve genomförde sina mätningar mellan 1816 och 1855 och han kunde genom dem belägga att breddgraderna är omkring tio meter kortare i Skandinavien än vid ekvatorn. Det visade att Jorden inte var klotrund, utan oval, vilket beror på att polerna plattas till vid jordens rotation när massan dras mot ekvatorn.

Struves meridianbåge går genom tio länder. De är Norge, Sverige, Finland, Ryssland, Estland, Lettland, Litauen, Vitryssland, Moldavien och Ukraina. I Sverige finns sju mätpunkter och fyra av dem är med på världsarvslistan. Dessa finns på bergen Tynnyrilaki, Jupukka, Pullinki och Perävaara som ligger i kommunerna Kiruna, Pajala, Övertorneå och Haparanda.

På Perävaara mättes vinklar mot Huitaperi, Kaakamavaara och Alatornio kyrka, alla i Finland. Mätningen skedde på den rätt flacka höjden Alanen Perävaara, 89 meter över havet, i en skogstrakt med öppningar mot söder och öster.

Kulturmiljön idag

Det är 3-4 km vandring på små vägar fram till höjdplatån. En informationsskylt finns på platsen, liksom ett inristat kors på en sten.

Saivaara	Haparanda kommun
Kort beskrivning Saivaara är en ca 5 000 år gammal boplatz med en av länets största koncentrationer av boplatzvallar. Boplatzen var vid nyttjandet havsanknuten och en av huvudnäringarna var sälfångst.	Motiv till urval Detta är en av de största koncentrationerna av boplatzvallar och boplatzgropar i Norrbotten. Platsen är lättillgänglig. Sammantaget ger det miljön ett högt kulturhistoriskt värde.
Skydd Fornlämningarna skyddas enligt kulturminneslagen och skogsvårdslagens bestämmelser om hänsyn till kulturmiljövårdens intressen gäller i området.	
Tillgänglighet Området är lättillgängligt då väg går fram till kulturmiljön. Delar av området är en av länets fornvårdsmiljöer (nr 108).	Nyttjande Området nyttjas som besöksmål och förvaltas av en lokal förening.
Referenser Klang, L. 1989. Det förhistoriska kulturlandskapet i östra Norrbotten. Arkeologi i Sverige 1986. Stockholm, Sturk, B-T. 1992. Saivaara- En fornlämningslokal med boplatzvallar och boplatzgropar från kamkeramisk tid, i nedre Tornedalen. Undersökt med hjälp av datorlagrad karta och RAÄ:s fornlämningsregister. C-uppsats i arkeologi vid arkeologiska institutionen, Umeå universitet. Umeå, Sturk, B-T. 1991. Saivaara och Keräsvaara: Två stenåldersboplatser från kamkeramisk tid. Populär arkeologi nr 2 årg 9. Lund.	
	
	

Områdets historia

För omkring 5 000 år sedan var här ett skärgårdslandskap i det innersta av två djupa havsvikar. Den väl-dränerade marken och de rika vattnen gjorde att denna plats togs i bruk av människor som här fann goda möjligheter till fångst och fiske. Analyser av benfynd från platsen pekar på att de främst ägnat sig åt sälfångst. De som bodde i detta område hade starka förbindelser österut, mot Karelen. De byggde sig bostäder något nedgrävda i den sandiga marken och spåren efter deras bostäder tecknar sig idag som otydliga vallar och nedsänkningar i terrängen.

I Saivaara finns ett 20-tal hyddbottnar eller s.k. boplatsvallar och en stor mängd boplatsgropar. De senares funktion är osäker, men de användes troligen som förvaringsgropar. Här har man också hittat redskap och skörbrända stenar. Även om inte alla dessa hyddor användes samtidigt, måste detta ha varit en viktig boplats för människorna på slutet av stenåldern. Boplatsen kan kanske ha använts i 1 000 år, innan strandförskjutningen gjorde läget alltför ogynnsamt för fiske och fångst.

Kulturmiljön idag

Idag ligger det forna boplatsområdet på ett hygge i skogen, omkring 60 m över havet.

Intill fornlämningsområdet går en skogsbilväg och området är skyltat och vårdat.

Utöver det av Länsstyrelsen vårdade området finns det en rastplats och försök till rekonstruktioner av hyddor har rests intill boplatsområdet.

Seskarö	Haparanda kommun
Kort beskrivning Seskarö präglas av platsens historia som sågverkssamhälle, även om en labyrint och fiskebodar visar på fiskets betydelse på ön. Här finns en blandad villabebyggelse med inslag av välbevarade bostäder från 1900-talets början och intill hamnen ligger bebyggelse med anknytning till fisket. Kvar efter den äldre sågverksrörelsen finns endast grunder efter såg och arbetarbostäder, förtöjningsplatser och spinkkajer.	Motiv till urval På Seskarö finns en kontinuitet i sågverksrörelsen som kan ses som ett resultat av svensk regionalpolitik. Den kustbundna lokaliseringen speglar dessutom 1800-talets tekniska utveckling. Samhällets bebyggelse speglar det finska inflytandet på kulturen i området. Detta ger miljön ett högt kulturhistoriskt värde.
Skydd Seskarö är ett av länets riksintressen för kulturmiljövård (nr 17) och har därmed ett skydd enligt miljöbalken. Fornlämningarna skyddas av kulturminneslagen och en fördjupad översiktsplan med bevarandeplan från 2006 gäller för samhället.	
Tillgänglighet Lättillgängligt.	Nyttjande
Referenser Sekretariatet för social utvecklingsplanering i Norrbottens län. 1978. Seskarö- ett sågverkssamhälle, rapport: 9. Luleå, Udde, J A. 1970. Boken om Seskarö (manus).	

Områdets historia

I skriftliga källor nämns Seskarö för första gången 1530. Ön nyttjades då för strömmings- och laxfiske. Från det tidiga fisket på ön finns inget kvar utom en labyrint som antagligen anlades under denna tid, kanske i magiskt syfte. Även samerna har under lång tid nyttjat ön som vinterbetesland. Ön hade ingen fast befolkning före 1609 då två fiskebönder från Närä slog sig ner på öns norra sida där det fanns skyddade hamnplatser. År 1640 tillkom ännu ett hemman. Fisket var huvudnäringen för öborna, eftersom betesmarken och den odlingsbara marken var begränsad.

Antalet hemman hade fram till 1800-talet endast ökat med två, förutom några backstugusittare och torpare. Från början av 1800-talet har odlingsmarkernas utbredning på ön varit konstant. Seskarö var alltså en liten fiskebondby när det första sågverket anlades på ön.

Från 1885 hade ön nyttjats som utskeppningshamn för det sågade virket från vattensågar i Svanstein och Ruskola. Sågverksamheten flyttades från dessa orter till Seskarö i och med ångsågarnas genombrott, för att få sågen vid utskeppningshamnen. År 1892 grundades Sandvikssågen och året därpå Granvikssågen. Många av sågverksarbetarna från byarna flyttade med, men hit sökte sig även sågverksarbetare från orter längs Norrlandskusten. På sju år ökade öns folkmängd med 500 personer. Arbetarostäder växte upp, liksom en herrgård som inrymde kontor och handel. På kort tid förvandlades den lilla byn till ett sågverkssamhälle. Sågverket bytte ägare ett flertal gånger och det finska inflytandet ökade successivt vilket kan ses på bl.a. bebyggelsen i samhället. Både sågverksrörelsen och samhället expanderade kontinuerligt under perioden 1910-20 och ön hade som mest 3 000 invånare.

Under första världskriget kom bristen på livsmedel att utmynna i hungerkravaller, den s.k. svenska revolutionen 1917-18. Ransoneringskortet till Seskarö hade blivit fördröjda, vilket gjorde att arbetarna inte kunde köpa det bröd som fanns i butikerna på ön. Till slut gjorde den akuta bristen på livsmedel att arbetarna tvingade bagarna att sälja sitt bröd utan ransoneringskort. Full betalning erlades och köpens mängd motsvarade ransoneringskortens. Trots detta tillkallades polis och ett tiotal arbetare arresterades. Kronofogden kom tillsammans med militären för att hålla förhör. När de förhörda inte släpptes krävde arbetarna sina kamraters frigivande. När de anhållna skulle tas till båtarna ökade oron och militären fick order att skingra massan. De gick mot arbetarna med sänkta bajonetter, men lät sig avväpnas när de kom intill dem. Militärerna lämnade nesligt ön. Några dagar senare kom nya trupper och började patrullera kring stränderna så att ingen lämnade ön. Till slut kom landshövdingen ut till Seskarö och utlovade mat och lindriga påföljder om lugnet på ön återtog. Detta anbud accepterades och allt återgick till det normala igen.

Seskarös expansion avtog ganska snart. Redan 1924 lades Granvikssågen ner och bolaget flyttade sin verksamhet till Finland. Bara fyra år senare avvecklades även Sandvikssågen. På några få år hade hela samhället lamslagits med en arbetslöshet på 92 %. År 1930 anslog riksdagen medel för att köpa in och sätta igång Sandvikssågen på nytt och alltsedan dess har sågen varit i drift. Från de tidiga sågverkens tid finns idag endast grunder av såg och arbetarostäder, rester av spinkkajer och gamla förtöjningsplatser.

Yrkesfisket på ön upphörde inte i och med sågverksamhallets uppväxt och denna näringsgren fortgick också ända fram till 1970 då fiskarna sade upp sina arrenden på grund av minskande laxbestånd.

Idag är Seskarö ett villasamhälle med en blandad bebyggelse med inslag av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Här finns gårdsmiljöer från 1900-talets början, där byggnaderna är panelade och målade i ljusa färger och har en lokal prägel med finska drag i arkitekturen. Intill hamnen finns också bebyggelse med anknytning till fisket kvar.

Kulturmiljön idag

På senare år har flerfamiljshus byggts vid Fridhem och flera nya villor har byggts i samhällets utkant. Beslut om nedläggning av sågen kom sommaren 2008.

Torne älvdal	Haparanda kommun
Kort beskrivning Älvdalen präglas av ett öppet odlingslandskap med långsträckta byar där gårdarna ligger glest på rad längs älven. Bebyggelsen i området är blandad med relativt stort inslag av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Fiskebodar och bryggor efter patan vid Kukkola och kronmärken efter pator visar på fiskets betydelse. Här finns också lämningar efter stenålderns invånare i form av bl.a. boplatzvallar.	Motiv till urval Torne älvdal är en mångskiftande kulturmiljö med välbevarad jordbruksbebyggelse och bystruktur på några av länets bördigaste jordbrukslätter. Här finns en bevarad pata och bebyggelse knuten till fisket vilket visar på den viktiga kopplingen mellan fisket och jordbruket. Denna komplexitet och överskådlighet ger miljön ett högt kulturhistoriskt värde.
Skydd Fornlämningarna skyddas av kulturminneslagen och skogsvårdslagens bestämmelser om hänsyn till kulturmiljövårdens intressen gäller i skogsområdena. Området är riksintressen för både kulturmiljövård (nr 15) och naturvård och skyddas därmed av miljöbalken. Ett fågelskyddsområde finns vid Karungi. För älvdalen gäller områdesbestämmelser antagna 1992. Haparanda kommun antog 2006 en bevarandeplan för älvdalen. Kvarn- och fiskemiljön vid Kukkolaforsten har skydd i detaljplan från 1997. Forslundsgården i Vojakkala är byggnadsminne enligt kulturminneslagen. För odlingsmarken gäller miljöbalkens bestämmelser om miljöhänsyn i jordbruket. Hela området är uttaget som klass I objekt för bevarandeprogrammet för odlingslandskapets natur- och kulturvärden och klass I, III och IV objekt i inventeringen över naturliga fodermarker, nr 1, 8, 11, 16, 20-27. Ingår i Natura 2000. Avgränsning för riksintresse kulturmiljövård bör ses över.	
Tillgänglighet Lättillgängligt. Inom området ligger en av länets fornvårdsmiljöer (nr 9), Vojakkala-Jatulintarha. I Kukkola finns ett fiskemuseum.	Nyttjande Kukkolaforsten är ett besöksmål, liksom hembygdsgårdarna inom området.
Referenser Lindfors, G W. 1941. Karl Gustavs sockens historia 1543-1934. Haparanda, Hanno, C-U. 1982. Kukkolaforsten, Hederyd, O (red). 1991. Tornedalens historia del I. Från istid till 1600-talet. Malung, Klang, L. 1989. Det förhistoriska kulturlandskapet i östra Norrbotten. Arkeologi i Sverige 1986. Stockholm, Wallerström, T. 1995. Norrbotten, Sverige och medeltiden. Lund Studies in Medieval Archaeology 15.1. Luleå. Rapporter restaurering av byggnader finns.	

Foto: Lena Lagerstam

Områdets historia

Förhistoriska spår

Under perioden 2 300-1 800 f.Kr. var bl.a. området kring Ylinen Perävaara bebott av människor som livnärde sig på sälfångst och fiske. På platsen finns ett 20-tal s.k. boplatssvallar som kan vara lämningar efter deras bostäder. Landskapet var vid denna tid ett skärgårdslandskap som nyttjades under lång tid tills dess strandförskjutningen gått så långt att området inte längre utgjorde en bra fiske- och fångstplats. Längs denna älvsträcka har också gjorts fynd av redskap bl a i skiffer, samt de mer vanliga lämningarna efter forntida boplatser som skörbrända stenar och avfall från redskapstillverkning.

Fast bebyggelse

En jordbrukande och boskapsskötande befolkning kom tidigt att bosätta sig längs den dåtida älven. Här fanns rika strandängar för bete och slätter, lättarbetade och näringsrika jordar för odling och ett mycket rikt fiske i älven. Pollenprover tyder på att röjning och brukande av mark i dessa trakter kom igång under vikingatiden, dvs. 1 000-talet e.Kr. Den östliga kolonisationens ursprung i Tornedalen är inte helt klarlagd men undersökningar pekar mot övre Satakunta och södra Tavastland. Även om viss odling bedrevs var boskapsskötseln den viktigaste delen av ekonomin tillsammans med fisket.

Från medeltiden har vi säkrare källor och kan få en relativt god bild av byarnas utveckling i området. Byarna är, från norr, Korpikylä, Karungi, Kukkola, Övre och Nedre Vojakkala samt Mattila. Alla dessa byar finns omnämnda i jordeboken från 1543 där Vojakkala var störst med sina 28 bönder och Mattila minst med fyra. Mattila är också den yngsta byn. Hela området präglades av ett välstånd som byggde på den rikliga förekomsten av slättermarker nära älven och på holmar, bördiga åkrar, ett rikt fiske som varit viktigt framförallt för Kukkolas befolkning samt handel med bl.a. samer. Dessa byar fiskade inte bara i älven utan även till havs. Bebyggelsen låg så nära älven som möjligt och odlingarna låg upp mot skogen. Spadbruket var vanligt och levde på sina ställen kvar ända in på 1900-talet. Eftersom fisket och boskapsskötseln var så viktiga delar i ekonomin föll det sig naturligt att gårdarna lades på rad längs älven så att alla fick en del av stranden på sin äga. På så sätt fick man del i de viktiga strandängarna liksom i fisket.

Under 1500-talet var Vojakkala den rikaste byn i området. Byn låg centralt vid älvens nedre lopp, laxfisket var rikt och i byn fanns flera birkarlar som byggde upp rikedomar genom handel. I Vojakkala finns också en labyrint. Labyrinterna har kopplats ihop med det medeltida fisket men deras funktion är oklar. En förklaring kan vara att de haft ett magiskt syfte.

Byarna expanderade märkbart vid 1500-talets slut och hade vid 1600-talets början 744 gårdar. Ökningen berodde till stor del på hemmansklyvning. I Vojakkala hade en torpbebyggelse börjat växa upp och det gällde troligen också de andra lite större byarna som Kukkola och Karungi. Fleura torplämningar finns kvar i dessa byar. Med tiden kom byarnas odlingsmarker att utvidgas längs älven, för att till slut växa ihop.

Laga skiftet genomfördes i området under 1850- och 1860-talen. Bystrukturen kom inte att påverkas nämnvärt och dagens odlingslandskap överensstämmer i stort med den landskapsbild som rådde vid skiftet

1808-09 års krig

Vid 1808-09 års krig, när Sverige förlorade Finland, kom byarna att delas mellan länderna. Holmarna i älven, som nyttjats av bönder på båda sidor om älven, blev s.k. suveränitetsholmar där de hemman som tidigare brukat dem mot en avgift fick fortsätta med det, oavsett vilken sida av älven de bodde på. På dessa holmar finns gränsmärken.

Kvarnar

Det har funnits flera kvarnar i de mindre vattendragen inom området, men idag finns endast rester kvar av dessa. De två viktigaste kvarnarna i området är däremot bevarade. Det är de bägge kvarnarna i Kukkola som anlades år 1834 respektive 1850.. Dessa två tullkvarnar betjänade en stor del av Tornedalen, både den svenska och finska sidan. Med tullkvarn menades att vem som helst fick mala här mot en avgift, tull, till kvarnägaren. År 1903 anlades en såg intill kvarnarna och 1918 byggdes en likströmssgenerator som försåg anläggningarna och delar av byn med elektrisk ström. Elströmmen gjorde att kvarnverksamheten minskade då varje ort började installera egna elkvarnar.

Första världskriget

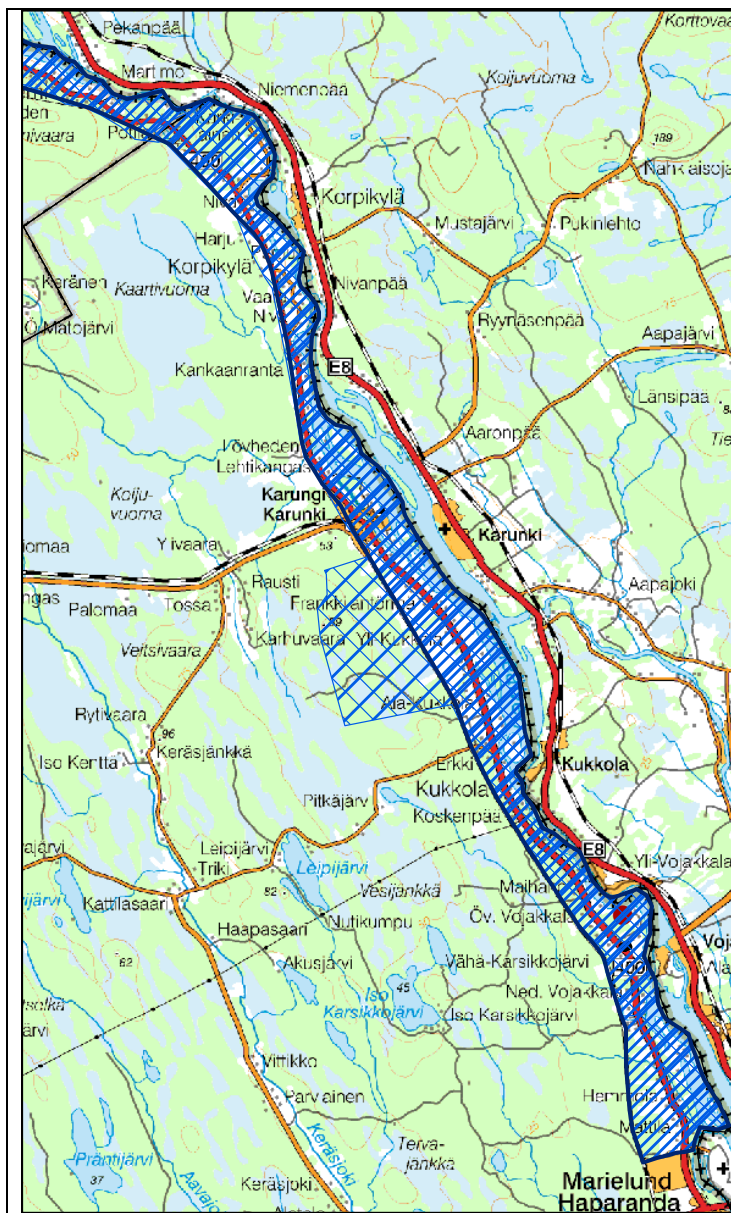
Under första världskriget fick Karungi ett uppsving. I och med att det blev riskabelt att färdas till sjöss, kom järnvägen och landvägen att få en större betydelse. Norra stambanan som var enda transportvägen mellan Ryssland och västvärlden slutade i Karungi. Byn blommade upp med nya hotell och ett hektiskt folkliv. Detta upphörde lika fort som det kommit i och med att järnvägsförbindelsen till Haparanda blev klar.

Fisket

Fisket är fortfarande viktigt inom området, framförallt i Kukkola. Kronomärken vid gamla pataplatser som idag fallit ur bruk, berättar om den förändring som skett inom fisket. I Kukkola finns sex välbevarade fiskebodas av varierande ålder, en av bodarna har ett klocktorn som minner om att fisketiderna var noga reglerade. Motsvarande anläggning finns mittemot, på finska sidan. Vid forsen finns även en pata intill fiskemuseet vid stranden.

Kulturmiljön idag

Området är fortfarande en viktig jordbruksbygd med stora, öppna odlingsmarker intill älven och ute på holmarna. Odlingslandskapet, har bibehållit äldre drag som lador, diken och åkerholmar. Bebyggelsen är blandad med ett relativt högt inslag av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse bl.a. tornedalsgårdar, vasformiga aittor dvs. förrådsbodas, timrade uthus och bodar. Karaktäristiskt för tornedalsgården är den större volymen, östligt påverkad panelarkitektur ofta med rusticerade hörn samt byggnadsuppsättningarna på gårdarna. Särskilt välbevarade gårdar är bl.a. Forslundsgården i Vojakkala, Benjamin i samma by och Suogården i Matkakoski. Fortfarande finns mycket av den ursprungliga bystrukturen kvar.

Länsstyrelsen
Norrbotten